

cu un anumit sens. Lista de exemple este amplă și concludentă, chiar dacă e „incompletă”, după cum mărturisește autorul însuși. Aceasta este completată cu un șir de neologisme, dintre care unele sunt atestate acum pentru prima dată, a căror prezență este văzută ca „urmare a cunoștințelor de limbă latină ale catolicului Silvestro Amelio” (p. 21).

În concluzia studiului, acad. Gh. Chivu consideră limba manuscrisului ca fiind un „amestec interesant de vechi și nou, de forme, structuri și cuvinte uzuale, cu creații sau fapte de limbă particulare” (p. 22).

În *Notă asupra ediției* (p. 23-28) sunt reluate și extinse unele informații precizate în părțile introductive, însă accentul cade pe justificarea opțiunii pentru transcrierea interpretativă a acestui document de limbă română scrisă cu alfabet latin: „pentru a da posibilitatea cât mai multor cititori să cunoască și să folosească integral materialul lingvistic” (p. 27). Așadar, efortul și riscurile inerente unei astfel de întreprinderi sunt preferate unei transcrieri literale, ce nu ar corespunde așteptărilor unui public care, din rațiuni de cercetare, poate recurge la comparația cu originalul, pentru observarea detaliilor formale.

În acest sens, considerăm că o variantă electronică a prezentei ediții, care să cuprindă și facsimile juxtapuse textului în transliterare interpretativă, reprezintă idealul oricărui cercetător. De asemenea, avem convingerea că un studiu consacrat latinei din textului original și influenței acesteia ca model pentru traducerea românească ar întregi această ediție-eveniment pentru filologia românească.

Referințe bibliografice:

BLAISE, Albert 1975: *Dictionnaire latin-français des auteurs du Moyen-Age*, Turnholt, Typographi Brepols Editores Pontificii.

George Bogdan ȚĂRA

ROXANA VIERU

PALEOGRAFIA – ȘTIINȚĂ AUXILIARĂ A FILOLOGIEI, IAȘI, EDITURA UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAȘI, 2024, 148 p.

DOI: 10.35923/AUTFil.62.24

Între toate tipurile de comunicare, verbală (scrisă și orală), nonverbală și paraverbală, comunicarea scrisă își găsește rolul salutar de a „înfrânge tirania distanțelor” (Campa 2015: 44). Odată transmis, mesajul scris, prezent în

cronici, documente, manuscrise, tipărituri etc., vehiculează un set de informații referitoare la cutumele unei societăți ori la preocupările culturale, științifice sau de altă natură ale acesteia. Instrumentul principal în realizarea comunicării scrise într-o comunitate este reprezentat de un anumit tip de alfabet, deoarece „codurile scrise sînt (*sic*) diferite seturi de însemne convenționale create în interiorul diverselor comunități” (p. 10). Recunoașterea scrisului ca oglindire a gândirii și a discursului unei societăți care îl întrebuițează la un moment dat este un adevăr asupra căruia nu mai este necesar să zăbovim. Cu alte cuvinte, „scrisul nu a «evoluat» treptat din imagini mute. A început imediat ca expresie grafică a vorbirii reale și a rămas astfel timp de milenii.” (Fischer 2001: 298; tr.n., C.B., A.G.)¹.

Începând cu secolul al XVI-lea, în spațiul românesc, veritabile purtătoare de imagini scrise sunt textele în limba română (uneori ca parte a unor realizări bilingve, slavo-române) redactate cu alfabet chirilic, care, dacă nu sunt astăzi prezentate într-o variantă transpusă în alfabet latin, nu mai sunt accesibile cititorului nespecialist. În editarea textelor românești vechi, menită să pună la dispoziția filologilor materialul specific interesului lor, transcrierea are o importanță capitală și ridică mai multe probleme, printre care menționăm găsirea echivalențelor adecvate între cele două alfabete, chirilic și latin (astfel încât soluțiile de transcriere să nu contravină normei lingvistice a perioadei și zonei din care provine textul), și reconstituirea abrevierilor sau cuvintelor care presupun un grad ridicat de dificultate (Vîrtosu 1968: 251). Dobândirea capacității de a rezolva aceste tipuri de dificultăți trebuie să fie unul dintre dezideratele celor care se formează drept cercetători în câmpul filologiei, iar cartea Roxanei Vieru, *Paleografia – știință auxiliară a filologiei*, este un binevenit manual în acest sens, „un necesar îndrumar [...], astfel încadrîndu-se (*sic*) în categoria instrumentelor inițiatice de lucru” (Alexandru Gafton, coperta a IV-a a cărții), așa cum, pentru generațiile mai vechi, a fost cartea *Paleografia româno-chirilică* a lui Emil Vîrtosu, din 1968.

Roxana Vieru, conferențiar la Facultatea de Litere din cadrul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, pune în lumină aici o multitudine de informații riguros structurate, privitoare la transcrierea textelor vechi românești din alfabet chirilic în alfabet latin. Lucrarea poate fi împărțită în trei ample secțiuni, cu subcapitole organizate într-o manieră care-i permite cititorului să observe coerența dintre principiile filologice de abordare a unui text și lucrul concret asupra acestuia: **1.** o incursiune în aspectele ce țin de filologie ca știință, relația ei cu alte științe, obiectul paleografiei și rolul acesteia în cadrul studiilor filologice, precum și formarea alfabetului chirilic (v. cap. *Introducere*, p. 7-11; *Filologia*, p. 13-28; *Paleografia*, p. 29-33; *Apariția alfabetului chirilic*, p. 41); **2.** prezentarea alfabetului chirilic utilizat în cultura noastră (v. cap. *Scrisul în spațiul românesc*, p. 35-39; *Alfabetul chirilic folosit de români*, p. 43-97); **3.** exemplificarea unor texte integrale ori a unor fragmente de texte scrise în alfabet chirilic și transcrierea acestora în alfabet latin (v. cap. *Modele*

1 Vezi Fischer 2001: 298: „If one lesson is to be learned from a history of writing, it is that writing did not gradually ‘evolve’ from mute pictures. It began immediately as the graphic expression of actual speech and has remained so for millennia.”.

de transcrieri, p. 99-141). Partea teoretică, ce relevă caracteristicile complexe ale celor menționate mai sus, reliefează sinuosul și complexul drum pe care filologul îl are de parcurs în editarea textului vechi, în etapa transcrierii și a analizei grafiei acestuia: de la întrebări și premise necesare, până la adevărurile filologice descoperite în urma prelucrării obiective și științifice a textului.

Concentrându-se, în prima parte a cărții, asupra unor detalii lămuritoare în ceea ce privește *filologia* ca disciplină ce se ocupă cu studierea textelor vechi din punct de vedere lingvistic, autoarea include și discută concepții și definiții ale unor filologi precum L. Bloomfield, C. Watkins, J. Ziolkowski, O. Densusianu, I. A. Candrea, din care se vede caracterul interdisciplinar al filologiei, care îmbină elemente de arhivistică, grafologie, istoria limbii etc. Între acestea, *paleografia* deține un rol auxiliar, dar deosebit de important (p. 20): adesea, textele chirilice presupun un grad ridicat de dificultate în ceea ce privește decriptarea lor, or, numai paleografia riguros deprinsă și aplicată poate să păstreze acuratețea textuală, în condițiile redării textului cu un alt sistem de scriere decât cel original. Munca paleografului (care a ajuns să dețină capacitatea de a descifra orice tip de text scris cu caractere vechi, chirilice – p. 29) presupune implicit cunoașterea și coroborarea mai multor elemente ce țin de sisteme de scriere variate, din diferite arii și evuri, mai îndepărtate sau mai apropiate (p. 30; cf. Vîrtosu 1968: 12-13).

Principala dificultate pe care trebuie să o depășească paleograful este transcrierea corectă a valorilor fonetice ale slovelor chirilice în alfabetul latin, precedată însă de decizia privind metoda de transcriere optimă. Roxana Vieru amintește de cele două sisteme fundamentale de transcriere, cu o lungă întrebuintare în filologia românească, dar cu rezultate inegale din punctul de vedere al acurateței transpunerii: *transliterația și transcrierea fonetică interpretativă*. Autoarea precizează că, în cazul transliterației, actul transpunerii în alfabet latin nu este dublat și de o interpretare lingvistică adecvată, „rezultatul fiind expresia segregării tranșante între planul fonetic și cel grafic” (p. 31). Privind lucrurile în această manieră, autoarea susține ferm aplicarea *transcrierii fonetice interpretative*, deoarece aceasta nu presupune doar o „copiere” a grafiei textului în cauză, cu semnele grafice ale unui alt alfabet, ci se bazează pe cunoașterea realităților fonetice trecute, intermediare și actuale, prezente în procesul diacronic de dezvoltare a limbii. Totuși, ideal ar fi ca – cel puțin în unele circumstanțe, evidențiate de natura textului asupra căruia se lucrează – cele două metode de lucru să fie pe deplin stăpânite și întrebuintate împreună, flexibil: „Este nevoie ca ambele principii să se strunească reciproc, spre a se evita atât (*sic*) aberațiile formei, cât (*sic*) și rătăcirile interpretării.” (Gafton 2016: 189, *apud* Vieru 2024: 33).

În partea a doua a lucrării este abordată problematica alfabetului chirilic folosit de români. Chiar dacă există o corespondență de 1:1 între slovele acestui alfabet și sunetele limbii române (situație care se prezenta altfel în epoca veche, atunci când s-a pus, ocazional, problema redării limbii române cu alfabetul latin), în sensul că orice valoare fonetică românească este acoperită de o slovă chirilică, există totuși numeroase contexte în care anumite slove apar cu alte valori fonetice decât cele uzuale, există oscilații în redarea unui sunet

românesc, mai ales în prima etapă a scrisului românesc, din secolul al XVI-lea, precum și deprinderi venite din direcția scrisului slavon, fără o justificare reală în limba română. Roxana Vieru se ocupă de cele mai frecvente dificultăți pe care le poate întâmpina paleograful, ținând cont de toate aceste particularități ale culturii românești scrise, mai ales din primele ei două secole: valorile diferite pe care le au anumite slove în funcție de context, e.g., a cu valoarea [i̯a] în cuvinte precum ad [i̯ad] ori pokaani e [pocaianie], Ѧ cu valoarea [ɛa], e.g., мѣнѣи ѣмаѣ [mîntuitu-me-au] (v. 43-44); similitudinea dintre cele două slove н și и, care, după ce a putut produce așezări greșite pe rândul tipografic, în atelierile vechilor tipografi, este posibil să determine lecțiuni greșite ale filologului (v. 43-45); adaptarea grafiei slovelor la spiritul limbii române, cum se întâmplă în cazul aspiratei Ѧ: deși această slovă este redată în românește prin [t], [ft] sau [f], există și situații care fac excepție de la regulă în transcrierea numelor proprii, precum: Ѡеодѡсѣ (Theodosie) (v. 47). Transcrierea mai poate fi influențată și de alți factori, precum perioada și locul unde a fost redactat textul sau locul de unde provenea scriitorul. Astfel, o slovă precum ѣ poate avea valoarea unui diftong, [ɛa] sau a unui [e] deschis, [ɛ], specifică zonelor de vest ale țării: Арделѡуѡи [Ardeului], [Ardealului] sau [Ardélului] (p. 48). Un alt aspect important evidențiat de autoare este întrebuițarea iusului (ѣ) și iorului (ѣ). Pe lângă valorile lor obișnuite de vocale velare, e.g., сѣмѣѣ та [sîmbăta], сѣврѣшиѣ [săvîrșit] (p. 52), fiecare grafem dintre cele două poate avea și valoarea zero: Дирѣптѣ ѣци доамне [Dirept ești, Doamne] sau valoare nazală: мѡѣѣѣ [muncă] ș.a. (p. 54).

Autoarea pune în valoare, ca instrument de învățare, manuscrise care cuprind trei tipuri distincte de scriere: cu slove semiunciale, semicursive și cursive (p. 58). Pentru exemplificarea dificultăților ridicate de diferite grafeme scrise de mână, autoarea aduce în atenția cititorului câteva fragmente din documente private aparținând secolului al XVI-lea (v. 58-60).

Un alt element dificil în efortul de transcriere interpretativă a textelor îl reprezintă ligaturile, sistem ce presupune redactarea grupată a mai multor slove ca formațiune singulară, având ca scop economisirea spațiului în pagină. Exemplele date acoperă cele mai des întrebuițate ligaturi, ce reunesc slovele corespunzătoare lui [r] și [ɛa], [t] și [r], [l] și [u] etc. În același registru al cazurilor care solicită atenție sporită din partea paleografului se încadrează suprascrierile și brahigrafiile (v. 69-72). Este prezentată și problema metatezelor, mai ales în cazul grupurilor sonore [ăr], [îr], [ăl] sau [îl], e.g. тѣѣѣѣ [tlîcul – „tîlcu”] sau сѣрѣѣѣ [scribă – „scîrbă”] (p. 68).

Pe lângă particularitățile mai sus menționate, cartea abordează, în subcapitole separate, problema valorii numerice a slovelor (v. 72-77); problema semnelor diacritice, unele cu rol important în interpretarea textului, cum ar fi: *ericul*, *paiericul* sau *titla*, altele cu rol mai puțin însemnat, de pildă, *spiritul lin* sau *spiritul aspru* (v. 77-85); și problema semnelor de punctuație (v. 85).

Trebuie să menționăm faptul că toate situațiile discutate în carte sunt susținute de exemple extrase din manuscrise și tipărituri cercetate de autoare. Sunt astfel puse în lucru, cu valoare de material esențial deprinderii științei paleografiei, unele dintre cele mai cunoscute texte ale epocii vechi: *Psaltirea*

Scheiană, Psaltirea Hurmuzaki, Codicele Bratul, Catehismul calvinesc, Liturghier (Coresi), Pravilă (Coresi), Cuvânt pentru curăție, Pravila de la Govora, Tetraevanghel, Leastvița, Apostolul din 1646, Noul Testament de la Bălgrad etc. Tot din acestea sunt decupate imagini care-l introduc pe tânărul filolog în știința despre arta miniaturii și ornării, practică în scriptoriile și tipografiile din spațiul românesc, în Evul Mediu. Eficiența prezenței lor în carte, însoțind detaliile teoretice despre *frontispicii, chenare, titluri, majuscule ornate, viniete*, este în mare parte asigurată de reproducerea color impecabilă, oglindind starea originală a surselor.

Ultima parte a cărții conține câteva modele practice de transcriere din alfabet chirilic în alfabet latin (v. 99-141) – transcriere ce îi aparține autoarei. Sunt abordate diverse categorii de lucrări, cu grade diferite de dificultate globală ori punctuală: tipărituri în limba română (*Palia de la Orăștie*, 1582, facsimilul 15; *Sicriul de aur*, 1683, facsimilul 11 etc.), texte slavo-române (*Psaltirea slavo-română*, 1577, facsimilul 31, facsimilul 35 etc.), manuscrise semiunciale (fragmente din *Psaltirea Scheiană*, 1573-1578; *Psaltirea Hurmuzaki*, 1500-1520; *Psaltirea Voronețeană*, 1551-1558 etc.), manuscrise cursive și semicursive (<Scrisoare, Cîmpulung, j. Argeș (c. 1521)>; <Poruncă, Iași, 22 martie 1645>; <Poruncă domnească, Iași, 30 octombrie 1799> etc.). Opțiunea întregirii lucrării prin adăugarea unei colecții de transcrieri efectuate de Roxana Vieru însăși reia practica din *Paleografia româno-chirilică* a lui Emil Vîrtosu, unde cartea se încheie cu un capitol de *Contribuții personale*. Vedem însă în aceasta nu numai o exemplificare pe larg și în co-texte ample a situațiilor complexe expuse în cartea lingvistei ieșene, ci și o demonstrare a faptului că „lucrarea este validată de experiența de editor a autoarei [...]. Nu avem de-a face cu rezultatul unei sintetizări de bibliotecă, fie ea și exemplară, ci cu produsul unei investigații «de teren» aplicate unui impresionant corpus de texte” (Adina Chirilă, coperta a IV-a a cărții).

Prin observațiile teoretice și prin considerațiile ce țin de tehnica editării filologice (întemeiate pe studii importante în domeniu), prin componenta ei practică și aplicativă, *Paleografia – știință auxiliară a filologiei*, semnată de Roxana Vieru, demonstrează încă o dată că paleografia deține în cadrul filologiei un rol esențial în obținerea și valorificarea datelor lingvistice, istorice, socioculturale etc. ale textelor.

Referințe bibliografice:

- CAMPA, Riccardo 2015: *Cuvintele*, Traducere, note și prefață de Viorica Bălțeanu, Timișoara, Eubeea.
- GAFTON, Alexandru 2016: *Reflecții asupra principiilor de transcriere*, în Liliana Soare, Adrian Sămărescu, Adina Dumitru (coord.), în *In Honorem Ștefan Găitânaru*, Pitești, Editura Universității din Pitești, p. 185-194.
- FISCHER, Steven Roger 2001: *A History of Writing*, London, Reaktion Books.
- VÎRTOSU, Emil 1968: *Paleografia româno-chirilică*, București, Editura Științifică.

Cristiana BUJOREAN
Alex GIOSU